

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a paper presented at *Nyelvelmélet és kontaktológia műhelykonferencia*.

Citation for the original published paper:

Csató, É. Á. (2019)

Török nyelvkapcsolati jelenségek elemzése a Kódmásolási Modellben

In: Katalin É. Kiss, Attila Hegedűs & Lilla Pintér (ed.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*.
Budapest

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-381264>

Török nyelvkapcsolati jelenségek elemzése a Kódmásolási Modellben

Csató Éva Á.

Török nyelvkapcsolatok

A nyelvcsalád nagy földrajzi kiterjedésének köszönhetően a török nyelvek számos más nyelvcsaládhoz tartozó, más tipológiai tulajdonságokkal rendelkező nyelvvel – például mongol, tunguz, kínai, paleoszibériai, uráli, szláv, germán, iráni, kaukázusi, balti, és román nyelvekkel – kerültek kapcsolatba. Ezek a nyelvi érintkezések a gyakran többnyelvű népcsoportokban beszélt török nyelveket számtalan vonatkozásban alakították, változtatták. Fontos szerepet játszott a török nyelvek fejlődésében a különböző török nyelvek egymásra gyakorolt hatása is, azaz a nyelvcsaládon belüli kontaktusok. Másrészt nem török nyelvek is kerültek török nyelvek hatása alá, aminek következtében tipikus török sajátosságokat vettek át. Így a török nyelvek gazdag és változatos adatokkal szolgálnak nyelvkapcsolati kutatásokhoz. Ezért szinte természetesnek is tűnik, hogy a kontaktológia a török nyelvészetben fontos szerepet játszik. Ebben a cikkben, először egy a török nyelvészetben elterjedt modellt, Lars Johanson *Code-Copying Model*-jét, magyarul Kódmásolási Modelljét, fogom példákkal illusztrálva röviden bemutatni (l. pl. Johanson 2002a). A nyelvkapcsolati jelenségek leírására és az azokban érvényesülő törvényszerűségek megfogalmazására természetesen számos más kutató is javasolt elméleteket, de e cikk keretében nincs lehetőség arra, hogy a Kódmásolási Modellt ezekkel összehasonlítva értékeljem. A cikk második részében a török nyelveknek néhány olyan tipológiai sajátosságát mutatom be, amelyek a másolás szempontjából attraktívnak, vonzóknak bizonyultak.

A Kódmásolási Modell

Johanson a *kód* kifejezést mindenfajta nyelvi változat – mint pl. dialektus, szociolektus, írott vagy beszélt nyelvi változatok, szubstandard, standard – jelölésére átfogó terminusként használja. A *másolás* kifejezés azt hangsúlyozza, hogy a másolás egy olyan mechanizmus, amely valami újat hoz létre, mivel a másolat soha nem azonos az eredetivel, azaz a másolás mintájául szolgáló nyelvi jelen-

séggel.¹ A másolat azért is különbözik a mintától, mivel mindig illeszkedik az átvevő nyelv rendszeréhez. Például az angolból másolt *cset* szónak az illeszkedés során minden tulajdonsága módosult. Az angol minta fonetikai, azaz materiális jellemzői a magyar hangrendszerhez illeszkedtek, és így pl. az angol nyílt [æ] magánhangzót a magyar másolatban a zártabb [ɛ] helyettesíti. Az angol minta szemantikai tulajdonságait is csak részben képviseli a magyar másolat. Míg az angol szónak több, leegyszerűsítve két különböző használata van: (1) 'talk in a friendly and informal way'; (2) 'exchange messages online in real time with one or more simultaneous users of a computer network', a magyar másolat főnévként csak 'számítógépen át valós időben zajló üzenetcsere', igeként pedig csak 'számítógépen át üzeneteket ír és olvas' jelentésben használatos. A másolt lexéma tehát beilleszkedett a magyar lexikon rendszerébe és az angol eredetinek csak egy, a magyarban még nem található értelmét hordozza. A magyar másolat kombinatorikus, azaz morfológiai, szintaktikai jellemzői is különböznek az angol mintáétól. Az angol szó mind főnévként mind igeként használható. Van például többes száma: *chats*, és lehet igeként például múlt időben ragozni: *chatted* 'csetelt'. Főnévként kombinálható névelővel: *a chat* 'egy cset', és igeként igei állítmányként használható: *We chat* 'Csetelünk'. A magyar másolat ahhoz, hogy igei ragokat vehessen fel, egy denominális igeképzővel bővült, és így az igei alak morfológiailag összetett: *csetel*. Az igeképző illeszti be a másolatot a magyar igeragozás rendszerébe, és teszi lehetővé, hogy magyar ragok járulhassanak hozzá, pl. *csetelek*, *cseteltem*, *csetelni*. A másolat gyakorisági, azaz frekvenciális jellemzői is különböznek az angol mintáétól, a magyar *cset* szűkebb jelentése miatt kevésbé gyakori. Összegezve tehát: a másolat materiális, kombinatorikus, szemantikai és gyakorisági jellemzői a magyar nyelv rendszeréhez, keretéhez (*frame*) igazodtak. A másolás egy kreatív folyamat, amelyet az anyanyelvi beszélő kompetenciája határoz meg. Az adaptáció folyamatát és eredményét vizsgálva így közvetve a magyar anyanyelvi beszélő kompetenciájáról is ismereteket szerezhetünk.

Az igék másolásának mechanizmusai nyelvspecifikusak és jól tükrözik az anyanyelvi kompetencia szerepét. Az igék másolásának tipológiai sajátosságait számos tanulmány tárgyalja, így például Moravcsik klasszikus elemzése (1978) és egy újabb hasznos összefoglalás: Wichmann–Wohlgemuth (2008). A mai magyar nyelvben a másolt igék rendszerint igeképzővel, azaz közvetlenül illeszkednek a nyelv rendszerébe. Ez jellemzi pl. a szláv és germán nyelvekből másolt igéinket is. Róna-Tas (2010) arra az érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a nyugati ótörökből másolt török igék igeképző nélkül, azaz közvetlenül, mint ige-ötvek kerültek át a magyarba, pl. a nyugati ótörök **dül-* 'leesik,

¹ Egyik lektori véleményezés szerint „a magyarban a *másolás* szó jelentése szűkebb az angolnál (*másol* 'valamely mintáról egy másik teljesen hasonló példányt készít' – *A magyar nyelv értelmező szótára* IV.), de Johanson elmélete elnevezésében az angol *copy* szó jelentését használta, amely megengedi az ilyen kiterjesztést.” Szerintem a magyar nyelvhasználat is megkülönbözteti a másolatot az eredetitől. Magyarul is beszélünk pl. egy dokumentum eredetijéről és másolatáról. A kettő nem azonos.

letelepszik’ a magyarban mint *dül* vagy *döl* található meg. Ez egy tipológiailag kevésbé elterjedt másolási mechanizmus. A török nyelvekre képzők helyett az ún. *light verb*, azaz szemantikailag üres ige használata jellemző. A másolt igét a török nyelvek többsége tehát mint főnevet másolja át és ezt a főnevet egy szemantikailag üres igével kombinálva használja, pl. *bestellen yap-* ’megrendel’ a német főnévi igenév *bestellen* ’megrendelni’ és a török *yap-* ’csinál’ ige összetétele. A *light verb* funkciója, hogy az igei ragokat hordozza és nem járul hozzá az ige jelentéséhez.

Globális és szelektív másolás

A Kódmásolási Modell megkülönböztet globális és szelektív (materiális, szemantikai, kombinatorikus és gyakorisági) másolatokat. Az előbb említett példa, a *cset* szó, egy globális másolat. Az eredeti angol szó materiális, azaz fonetikai, szemantikai, gyakorisági és kombinatorikus, azaz morfoszintaktikai és szintaktikai, tulajdonságait a magyar globálisan átmásolta és a magyar nyelv rendszeréhez illesztette. A magyar másolat új, nem azonos az angol mintával. Pl. az angolból másolt *laptop* első elemét a beszélők a magyar *lap* szóval azonosítják, [lɒptop]-nak ejtik és jelentését a magyar *lap* szóval asszociálják. A svédben az angol *iPad*-et globálisan átmásolták, majd a másolatra rámásolták a svéd *padda* ’varangy’ szó morfológiai tulajdonságait. Így a *Hitta min padda!* kifejezés, ami tulajdonképpen ’Találd meg a varangyomat!’ jelent, a ’Találd meg az *ipad*-emet’ értelemben is használható. Az átvevő nyelvet beszélők magukévá teszik a másolatokat, és gyakran nyelvészetiileg nem motiválhatóan beillesztik őket anyanyelvük rendszerébe.

A nyelvkapcsolati kutatásokban a globális másolás kapja a legtöbb figyelmet, mert ezt könnyű észrevenni. Az adaptációra, a megváltozott tulajdonságokra kevesebb figyelmet fordítanak a nyelvészek. Szelektív másolás esetén bizonyos választott tulajdonságok kerülnek másolásra. Ez a típusú másolás olyan változásokat eredményez, amelyek leírása gondos nyelvészeti elemzést igényel.

Szelektív materiális (fonetikai/fonológiai) másolás

Szelektív fonetikai, fonológiai másolás során egy hangtípust vagy egy fonológiai szabályt vesz át a másoló nyelv. Egy materiális, azaz fonetikai másolás például a néhány Norvégiában élő magyar nyelvben előforduló retroflex [t] mássalhangzó, amit olyan szavakban használnak sporadikusan, amelyekben egy *rt* hangkapcsolat van, pl. a magyar *kert* szót [kɛt]-nek ejtik ki. Egy norvég minta pl. a *bort* [buʰt] ’el’ szó. Ez a jelenség a Norvégiában élő törökök nyelvben is megtalálható. A norvég retroflex mássalhangzó használata azonban nem vált konvencióvá a norvégiai magyarban. Előfordul, de semmiképpen nem konstans jellemző. A Kódmásolási Modell különbséget tesz a meghonosodott, azaz konvencióvá vált, és az alkalmanként előforduló vagy csak egyes beszélők nyelvét jellemző sporadikus nyelvkapcsolati jelenségek között. Külön feladat a másolatok terjedésének, szokássá válásának, valamely nyelvi változatban való használatának, és annak a kérdésnek a leírása, hogy mely beszélők használják.

Szelektív szemantikai másolás

Egy szelektív szemantikai másolat pl. a magyar *letölt* kifejezés, amelyet egy angol számítógépes kifejezéssel lehet kapcsolatba hozni. A magyar az angol mintának csak a jelentését másolta le a már meglévő és eredetileg más jelentéssel bíró magyar igekötős igére. Az angol minta, a *to download* ige, amelynek egyik jelentése 'copy (data) from one computer system to another, typically over the Internet'. Az angol mintának csak egy jelentése 'adatokat egy számítógépről egy másikra másol (az Interneten keresztül)' másolódott át szelektíven a magyar igére. A magyarul beszélők az angol és magyar szavak lexikális szerkezete – *down* 'le' + *load* 'tölt' – alapján a minta magyar megfelelőjének, azaz ekvivalensének, a *letölt* igét választották. Ezt hagyományosan tükörfordításnak (*calque*) nevezik.

Szelektív kombinatorikus másolás

A szelektív kombinatorikus másolás alapján a másoló nyelv morfoszintaktikai és szintaktikai tulajdonságokat vesz át egy másik nyelvből. A szórend megváltozása ilyen kombinatorikus másolás eredménye, amely leginkább erősen dominált kisebbségi nyelvekben fordul elő. Az Európában beszélt török nyelvekben az eredeti SOV szórend az SVO szórend areális dominanciája miatt megváltozott. A Litvániaiában beszélt karaimban, a Balkánon beszélt török nyelvekben, például a gagauzban, az SVO szórend vált uralkodóvá, l. a következő karaim példát (Csató 2016, Csató–Menz 2018).

(1) Litvániai karaim

Ol al-ir e-d'i bačča-ni
 ő vesz-AORISTA KOPULA-MÚLT3EGYES.SZÁM kert-TÁRGY.ESET
ganlax-lar-dan uŕuz-rač.
 pap-TÖBBES.SZÁM-ABLATÍVUSZ olcsó-KÖZÉP.FOK
 'A kertet olcsóbban vette bérbe a (katolikus) papoktól.'

A tipikus török szórend így lenne:

O bačča-ni ganlax-lar-dan uŕuz-rač
 ő kert-TÁRGY.ESET pap- TÖBBES.SZÁM-ABLATÍV olcsó-KÖZÉP.FOK
al-ir e-d'i.
 vesz-AORISTA KOPULA-MÚLT3EGYES.SZÁM

Statisztikai elemzés alapján Asztalos–Gugán–Mus (2017) arra a következtetésre jutottak, hogy az eredeti SOV szórend az erősen dominált nyenyec, hanti és udmurt nyelvekben is hasonlóképpen SVO-ra változott. Asztalos (2016) a fejezőtípusú mondat szerkezetének fejkezdetűvé válásáról számol be az udmurtban.

Egy másik példa kombinatorikus másolásra a karaimban a *-val/-vel* jelen-tésű névutó (*bila*) klitizált formája (*-ba/-bä*) morfoszintaktikai tulajdonságainak megváltozása. Az orosz instrumentális esetrag morfoszintaktikai tulajdonságait szelektíven a török névutóra másolták át a beszélők. Így a karaim névutót mint esetragot használják például a következő típusú mondatban, l. (2).

(2) Litvániai karaim

Ol vaχt-ta e-d'i űrät'üvčü-bä.
 az idő-LOKATÍVUSZ KOPULA-MÚLT3 EGYES.SZÁM tanár-VAL.NÉVUTÓ
 'Abban az időben tanár volt.'

Amint ezek a példák is mutatják, a szelektív kombinatorikus másolás eredményeképpen nem kerül új elem a másoló nyelvbe, hanem a meglévő nyelvi elemek kombinatorikus tulajdonságai változnak meg. Az ilyen nyelvi változások kiindulópontjaiként viszont nagy valószínűséggel mindig globálisan átmásolt komplex kifejezések, mondatok szolgálnak.

Szelektív gyakorisági másolás

Sokszor elkerüli a nyelvészek figyelmét, hogy a gyakorisági tulajdonságok másolása is fontos változásokat okozhat. Példa erre a Nyugat-Európában élő magyarok nyelvében a *nagyobb, mint én* összehasonlító szerkezetek gyakori használata a *nagyobb nálam* szerkezet rovására. Ennek oka az, hogy az átlag nyugat-európai nyelvek, például a német, a *nagyobb, mint én* szerkezetnek megfelelő kifejezést használják.

(3) Német minta: *größer als ich* [nagy-KÖZÉPFOK mint én]

Magyar: *nagyobb nálam* vagy *nagyobb, mint én*.

A változás nem egy új szerkezetnek az átvétele, hiszen a magyarban mindkét kifejezés használatos. A két magyar szerkezet használatának csak a gyakorisága változik. A gyakorisági tulajdonságok másolására hívja fel a figyelmet például Heine is (2008: 33) „what appears to happen commonly is that contact induces people to choose among the discourse options that are available in one of the languages in contact one that most readily corresponds to the structures they find in the other language”.

Csepregi–Gugán (2010) a gyakorisági másolás érdekes példáját mutatja be a szurguti osztyákbán. A szurguti osztyák mássalhangzó rendszerében fontos szerepet játszik a laterális spiráns [ʌ] hang. Az oroszban ez a hangtípus hiányzik, mondhatjuk, a gyakorisága zéró. Az osztyákok, főleg a déli nyelvjárásokban, az orosz hatására [ʌ] helyett [t]-t ejtenek. Így pl. a *шум* 'száj' szót *tut*-nak ejtik (Csepregi 2011: 13). Csepregi–Gugán (2010) szociolingvisztikai tényezővel magyarázza ezt a jelenséget.

Vegyes (mixed) másolás

A globális és szelektív másolás mellett megkülönböztethetünk ún. vegyes másolatot is, amiben szelektív másolással együtt legalább egy globális másolat is van. Vegyük erre például a Sipőcz–Szeverényi (2018) előadásában említett orszból másolt függő idéző szerkezetet a nganaszanban, l. (4).

(4) Nganaszan

Nu, id'aʔa-mə natəmunu-d'iiə č'to kuə-ʔsuðə-m.
nos apa-BIRTOKOS1EGYES.SZÁM gondol-MÚLT.IDŐ hogy meghal-
JÖVŐIDŐ-1EGYES.SZÁM
'Nos, az apám azt hitte (szó szerint: magának mondta), hogy meg fogok
halni.'

A nganaszban nincs kötőszó és nincs függő idéző szerkezet. Az idézetet szintaktikai jelölés nélkül, egyenesen idézik. A fenti példa orosz hatást mutat: az orosz kötőszó *č'to* 'hogy' globális másolat. Az orosz függő idézet referenciális sajátossága, azaz az orosz minta kombinatorikus jellemzőit viszont szelektíven másolták át.

A másolás két fajtája: átvétel és átvitel

A fent említett példák azt mutatják, hogy egy dominált nyelv a domináns nyelvből globálisan vagy szelektíven másol elemeket a saját kódjába. Ez *take-over*, azaz 'átvétel'. Ezt meg kell különböztetnünk attól, amikor egy kódot váltó csoport átviszi eredeti anyanyelvének sajátosságait az új kódba, ez a *carry-over*, azaz átvitel.

Az átvitelre egy példa, hogy néhány Norvégiában élő magyar a norvég [çosk] szót [čosk]-nak ejti, azaz a palatális [ç] frikatíva helyett magyar affrikátát, [č]-t ejtenek. Ez egy *carry-over* 'átvitel' típusú másolat. Angolul beszélő németeknél feltűnő, hogy a szóvégi mássalhangzókat zöngétlenül ejtik ki, pl. a *live* szót [lajf]-nak ejtik, valamint a [dž] hangot a német [č]-vel helyettesítik, pl. [džɜ:məni] helyett [čɜ:məni]-t mondanak. Az efféle ún. szubsztrátum jelenségek, amennyiben egy népesség nyelvében konvencióvá változnak, egy új nyelvváltozat kifejlődéséhez vezethetnek. Például a csuvas nyelv speciális sajátosságainak egy része azzal magyarázható, hogy bizonyos finnugor sajátosságok átvittel bekerültek a nyelvet váltók által beszélt csuvasba (l. Agyagási 2019).

Attraktív török sajátosságok

A nyelvkapcsolati kutatások egyik visszatérő kérdése, hogy lehet-e olyan megszorításokat megfogalmazni, amelyek korlátoznák, hogy mely nyelvi jelenségeket lehet egy másik nyelvből másolni. Vitatott kérdés például, hogy kötött morfémákat, azaz ragokat, képzőket lehet-e másolni (l. pl. Johanson–Robbeets szerk. 2012, Csató 2012, Csató et al. 2016). Kutatások eredményképpen tudjuk, hogy számos példa van erre. Még arra is van példánk, hogy pl. egy török nyelv, a jakut, egy teljes paradigmát másolt egy nem-török, tunguz nyelvből (Johanson 2014).

A nyelvkapcsolatokban vitathatatlanul a szociolingvisztikai tényezőknek van döntő szerepe. Aszimmetrikus, erősen dominált helyzetben levő és hosszantartó kapcsolatokban használt nyelvek természetesen fogékonyabbak arra, hogy lexikális, fonológiai, nyelvtani sajátosságokat átvegyenek, másoljanak. Az adott nyelvi kapcsolat tartóssága, a többnyelvűség jellege is meghatározó jellegű.

A továbbiakban ennek a kérdéskörnek egy aspektusát szeretném bővebben tárgyalni, az attraktivitás fogalmát. Bár tulajdonképpen minden nyelvi jelenséget lehet másolni, az is igaz, hogy vannak olyan tulajdonságok, amelyek

viszonylag alkalmasabbak, attraktívabbak a másolásra. Más szóval, bizonyos tulajdonságok elősegítik, míg mások gátolják a másolást. Az attraktivitás fogalma relatív, és olyan strukturális tényezőket jellemez, amelyek könnyebbé teszik a másolást.² A török nyelvek tipológiai sajátosságai között több olyan van, ami a másolás szempontjából attraktív, vonzónak bizonyult. Egy további tényező, amelynek tárgyalására itt nincs lehetőség, a nyelvek közötti tipológiai hasonlóság.

Kötött morfémák

A török morfológia egyik általánosan jellemző sajátossága a morfémák laza kohéziója, azaz az agglutinatív technika alkalmazása szemben a fuzionális technikával. A török szóalakok könnyen szegmentálhatóak és a grammatikai morfémákra a jelentés és forma közötti egy-az-egyhez kapcsolat jellemző. Ez a kötött morfémákat is vonzóvá teheti a másolásra. Például a *gazete-ci* 'újságárus' szóban előforduló *-ci* [dži] képző foglalkozásnevet képez. A képző csaknem korlátlanul produktív és a foglalkozásnév használatára csaknem minden esetben ezt használják. A forma és funkció tehát transzparens. Ez az egy-az-egyhez megfelelés könnyen felismerhetővé teszi a képzőt.

(5) Törökországi török *gazete-ci* [újság+denominális nominális képző] 'újságárus'

A törökben, mint a magyarban is, a ragoknak szabályos variánsai vannak, amelyeket a szótagharmónia és fonotaktika egyszerű szabályai írnak le. A ragok legtöbbször egy egész szótagot alkot, ami a felismerhetőség szempontjából előnyös. Arab nyelvváltozatokba és sok más nem-török nyelvbe is átmásolták pl. a török *-ci* [dži] képzőt, ami arabban is produktív és arab szótövekhez is járulhat (l. Watson 2002, Ingham 2005, balkáni nyelvekben l. Friedman 2018).

(6) Arab

buşta-ji 'postás'

sufra-ji 'pincér' (Watson 2002)

A másolás folyamatában elsődleges, hogy a képzőt először globálisan másolja át az átvevő nyelv. Egy aktuális példa a meggyilkolt szaudi újságíró *Khahoggi*, magyar szövegekben *Hasogdzsi*, neve, ami a török *kaşuk* 'kanál' szótövből van képezve a *-ci* [dži] képző segítségével és eredetileg 'kanálkészítő, kanálárus'-t jelent.

² Cikkem egyik lektorának köszönöm, hogy felhívta figyelmemet arra, hogy Johanssonnak ezt először az 1992-es könyvében használt terminusát Sándor Klára 2001-es cikkében átveszi és tágabb értelemben definiálja: „Az itt megfogalmazottak abban különböznek az ő [Johansson] attraktivitás-főfogásától, hogy dinamizálják: a nyelvet dinamikus modellként kezelve az attraktivitást nem pusztán relatív, hanem folytonosan változóknak kell tekintenünk – nemcsak kontaktushelyzetben, hanem a nyelvi változásokra általánosan érvényesen. Egy-egy nyelvi elem attraktivitása a párhuzamos mozgások révén folyamatosan növekszik vagy csökken (még akkor is, ha a felszínen stabilnak látszik). Azaz: az itt javasolt modell az attraktivitást vektoriális mértékként kezeli, amelynek ereje és iránya is van”.

Ezt a szót és más *-ci* [dži] képzőt tartalmazó szavakat globálisan másolták át az arabba. Idővel a török képző újraelemzés révén önálló státuszt nyert és produktívan kezdték használni. Az iráni nyelvcsaládhoz tartozó tadzsik nyelv az üzbég datívuszi, lokatívuszi és ablatívuszi esetragokat (*-gä*, *-dä*, és *-dän*) másolta le.

Viszonyszók

Egy morféma könnyebben észrevehető (*perceptible*), ha közvetlenül szó elején vagy végén áll. Ez vonzóbbá, attraktívabbá teszi. A török viszonzyszók tipikusan a mondat végén, tehát az állítmány után állnak, ami a másolás szempontjából attraktív. Így például a török kopula hipotetikus mód ragjával ellátott formája *-(y)se*, amelyik harmadik személyben az igeforma végén áll, a kurd nyelvben a feltételes mondatot jelöli, és kurd igéhez kapcsolódik (Haig–Öpengin 2018).

(7) Törökországi török

Gelir-se *bana telefon et.*
jön-JELEN.IDŐ-KOPULA.HIPOTETIKUS én.DATÍVUSZ telefonál.FELSZÓLÍTÓ
2EGYES.SZÁM
'Amikor/ha jön, hívjon fel.'

(8) Kurmandzsi kurd

Tu hat-se *telefon-a mi ke.*
2SG jön. JELEN.IDŐ-KOPULA.HIPOTETIKUS telefon-EZAFE I.OBLIK tesz.FEL-
SZÓLÍTÓ2EGYES.SZÁM
'Amikor jössz, hívj fel.' (Haig–Öpengin 2018)

A nyugati örmény nyelvben az időhatározói/hipotetikus alárendelő mondatokat egy, a mondat végéhez járuló kötőszó jelöli. A török alárendelő mondatokban, így az időhatározói/hipotetikus mondatokban is, a konjunkció szerepét egy kötött morféma, azaz egy igerag tölti be.

(9) Törökországi török

Çalış-tuğın zaman çocuğ-a kim bak-ıyor?
dolgozik-KONVERB gyerek-DATÍVUSZ ki vigyáz-JELEN.IDŐ3EGYES.SZÁM
'Ki vigyáz a gyerekekre, amikor dolgozol?'

(10) Nyugati örmény

Aşxadis *ne ov bzdigin*
dolgozik.MÚLT.IDŐ.2EGYES.SZÁM KÖTŐSZÓ ki gyerek-DATÍVUSZ.
HATÁROZOTT
gə nayı?
IMPERFEKT vigyáz.3EGYES.SZÁM
'Ki vigyáz a gyerekekre, amikor dolgozol?'

A nyugati örmény szelektíven, a török alárendelő morféma kombinatórikus, azaz szintaktikai tulajdonságát másolta az örmény kötőszóra, és ennek eredményeképpen az örmény kötőszó az alárendelt mondat állítmánya után állva jelöli a mellékmondat alárendeltségét.

Szórend

A tipikus török mondat szerkezet sajátossága az SOV szórend, azaz az igei vagy a névszói állítmány a jelöletlen szórendben a mondat végén áll. Továbbá, az alárendelő mellékmondatok megelőzik a mátrix állítmányt. A *rectus regens* azaz fejevégű szórend általános jellemzője a töröknek.

(11) Törökországi török

Ali dün Ankara'-ya gid-eceğ-in-i
 Ali tegnap Ankara-DATÍVUSZ megy-IGENÉV-BIRTOKOS.RAG3-TÁRGY.ESET
söyle-di.
 mond-MÚLT.IDŐ3EGYES.SZÁM
 'Ali tegnap azt mondta, hogy Ankarába fog menni.'

Európai nyelvészek ezt a szórendet, mivel ez a standard európai nyelvek tipológiájától eltér, sokszor nehezebben elsajátíthatóknak, kevésbé vonzóknak tartják. Ennek ellentmond az a tény, hogy a SOV szórend elterjedtebb vagy legalábbis nem ritkább az SVO szórendnél. Dryer (2013) szerint 565 nyelv SOV és 488 nyelv SVO szórendű. Utánuk következik a szabad szórend, amelyben nincs domináns sorrend, 189 nyelvvel. A többi szórendi változat ezeknél mind lényegesen ritkább. A földrajzi elterjedés tekintetében Dryer arra a megállapításra jutott, hogy az SOV nyelvek Eurázsia keleti részében vannak elterjedve, a közép- és nyugat-európai nyelvekre viszont az SVO szórend a jellemző.

A törökre jellemző SOV szórend attraktivitását az is mutatja, hogy számos, a törökkel érintkező más nyelvcsaládhoz tartozó nyelv is, pl. a perzsa, átvette ezt a szórendet. Egy másik példa a nyugati örmény nyelv, amely eredetileg SVO nyelv volt, de átvette a török rigid SOV szórendjét (Donabedian 2018).

(12) Törökországi török

Saç-lar-in-i yıkiyor.
 haj-TÖBBES.SZÁM-TÁRGY.ESET mos.JELEN.IDŐ3EGYES.SZÁM
 'Mossa a haját.'

(13) Nyugati örmény

*Maz-er-a**gə**lva.*haj-TÖBBES.SZÁM-HATÁROZOTT FELSZÓLÍTÓ mos. JELEN.IDŐ3EGYES.SZÁM
'Mossa a haját.'

Nyelvtani kategóriák

Johanson (2012: 99) szerint a másolás szempontjából attraktív nyelvtani kategóriák szemantikailag lényegesek, absztraktok és tág funkciójuk van. Ilyennek bizonyult például a török evidenciális, más néven indirektív kategória, amelynek funkciója azt jelölni, hogy a beszélőnek valamilyen – percpiciós, inferenciális, vagy reportív – evidenciája van, pl. *Gelmiş* '(Nyilvánvalóan) megjött'. Ezt a tipikusan török nyelvtani kategóriát sok, a török nyelvekkel érintkezésben levő nyelv másolta át. Így a bulgárban, grúzban, perzsában, tadzsikban, kurdban bizonyos múlt idejű igealakoknak indirektív jelentése van.

Szociális és areális tényezők

Bár bizonyos nyelvi jelenségek a másolás szempontjából viszonylagosan attraktívok, míg mások kevésbé azok, a nyelvi kapcsolatokban a szociális tényezőknek, mint például a kapcsolat intenzitásának, tartósságának, a nyelvek kölcsönös hierarchikus viszonyának kétségtelenül nagy, végső soron döntő szerepe van. Johanson szerint minél kevésbé attraktív egy nyelvi jelenség, feltételezhetően annál erősebb kell legyen a szociális tényező, amely a másolásnak kedvez (2002a: 59). Az SVO szórend tipológiailag nem feltétlenül attraktívabb az SOV-nél, de mivel Európában az SVO szórend a domináns, az itt beszélt egyes török és uráli nyelvek, például karaim, gagauz, balkáni török nyelvek, ezt a domináns SVO szórendet vették át. Ennek okát a szociolingvisztikai tényezőkben kereshetjük. Ezek a nyelvek erősen dominált, aszimmetrikus szociolingvisztikai helyzetben vannak. Szélsőségesen dominált helyzetben levő kisebbségi nyelvek tipológiai struktúrájuktól lényegesen eltérő elemeket, jellemzőket is átvehetnek.

Tipológiai metamorfózis. A karaim példája

Hosszan tartó, erősen dominált helyzetben egy nyelv az egymást követő másolások következtében tipológiai metamorfózison mehet át. Vegyük például a Litvániában beszélt kipcak török nyelv, a karaim esetét. Ez a kisebbségi nyelv kb. hatszáz éve a genealógiailag és tipológiailag rokon többi török nyelvtől elszigetelve a környező szláv és balti nyelvek hatása alatt fejlődött. Amint a fentiekben láttuk, a szelektív másolás a nyelvben már meglévő szavak jelentését, meglévő morfológiai és mondattani szerkezetek kombinatórikus sajátosságait, gyakoriságát, a jelölt változatok jelöletlenné válását okozza. Az ilyen másolás könnyedén, sokszor a beszélők számára is észrevétlenül megy végbe. Eredményképpen a másoló nyelv rendszere, *frame*-je, változik és új megfelelések, ekvivalencia pozíciók, jönnek létre a mintanyelv és a másoló nyelv között. Ez az összenövési folyamatnak, a konvergenciának kedvez. A karaim nyelv esetében ez azt eredményezte, hogy az

eredetileg török tipológiai tulajdonságokkal rendelkező nyelv a standard európai nyelvek számos meghatározó tipológiai tulajdonságát átvette. Legegyszerűbb ezt néhány alapvető mondattani tulajdonsággal illusztrálni.

(14) A karaim szórendi konvergenciája a balti-szláv nyelvekhez

Szórendi sajátosság	Törökországi török	Karaim	Balti-szláv (Siewerska szerk. 1998)
alany, ige, tárgy	SOV	SVO	SVO
lexikális ige, segédige	lexikális ige + segédige	segédige + lexikális ige	segédige + lexikális ige
vonatkozó mellékmondat, fej	vonatkozó mellékmondat + fej	fej + vonatkozó mellékmondat	fej + vonatkozó mellékmondat
birtokos, birtok	N ^{birtokos} + N ^{birtok}	N ^{birtokos} + N ^{birtok} N ^{birtok} + N ^{birtokos}	N ^{birtok} + N ^{birtokos} N ^{birtokos} + N ^{birtok}
melléknévi jelző, főnév	melléknév + főnév	melléknév + főnév (főnév + melléknév) csak globális másolatokban	melléknév + főnév főnév + melléknév
főnév, névutó	főnév + névutó	főnév + névutó	előjáró + főnév
kérdőszó	szabadon egy állítmány előtti pozícióban	kérdő mondat elején	kérdő mondat elején

Fontos itt megjegyezni, hogy egy ilyen szerkezeti metamorfózis nem vezet a másoló nyelv elszegényedéséhez, veszélyeztetettségéhez, strukturális 'megbetegedéséhez' (Johanson 2002b). A litvániai karaim nyelv megőrizte török jellegét, gazdag morfológiáját és néhány archaikus jellemzőt (Csató 2012). Veszélyeztettségének oka szociális, politikai státuszára vezethető vissza.

Összefoglalásként

A Kódmásolási Modell előnye, hogy a nyelvkapcsolati jelenségeket egy olyan egységes elméleti és terminológiai keretben írja le, amely a másolás fajtái közötti összefüggéseket és különbségeket átláthatóvá teszi. A 'kölcsonzés', 'átvétel' kifejezései azt a benyomást keltik, hogy az átvett jelenség ugyanaz, mint a minta. A 'másolás' kifejezés ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a másolat mindig különbözik az eredeti mintától, a másolat a beszélő nyelvi kreativitásának produktuma. Ezt azoknak is figyelembe kellene venni, akik a nyelvkapcsolati hatásokkal szemben túlzott negatív álláspontot képviselnek. A veszélyeztetett nyelveket beszélő közösségekben gyakran pánikszerű félelem uralkodik a máso-

lással szemben. Pedig a másolás ésszerű tolerálása feltétele annak, hogy a nyelv vitális maradjon, tovább élhessen (Csató 1998).

Ebben a rövid cikkben csak ízelítőt tudtam adni a modell elméleti hátteréről. Ha az olvasó érdeklődését felkeltettem, ajánlom, tájékozódjon tovább az alábbiakban megadott irodalomban. A hivatkozásokban felsorolt tanulmánykötetekben további utalásokat találunk.

Az uráli nyelvi kapcsolatok vizsgálata számára a török nyelvészet eredményei különösen érdekesek. Mind azért, mert a nyelvek tipológiailag közel vannak egymáshoz, mind pedig azért, mert az uráli nyelvek a törökkel azonos nyelvi környezetben találhatók, és sok közös nyelvvel van kapcsolatuk.

Hivatkozások

- Agyagási, Klára 2019. *Chuvash historical phonetics*. (Turcologica 117.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Asztalos Erika 2016. A fejevű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 124–154.
- Asztalos Erika–Gugán Katalin–Mus Nikolette 2017. Urali VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 30–62.
- Bulut, Christiane (szerk.) 2018. *Linguistic minorities in Turkey and Turkic-speaking minorities of the periphery*. (Turcologica 111.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Csató, Éva Á. 1998. Should Karaim be ‘purer’ than other European languages? *Studia Turcologica Cracoviensia* 5: 81–89.
- Csató, Éva Á. 2012. On the sustainability of inflectional morphology. In: Johanson, Lars–Robbeets, Martine (szerk.) 2012: 371–380.
- Csató, Éva Á. 2014. Areal features of copula sentences in Karaim as spoken in Lithuania. In: Suihkonen, Pirkko–Whaley, Lindsay J. (szerk.): *On diversity and complexity of languages spoken in Europe and North and Central Asia*. (Studies in Language Companion Series 164.) John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 205–220.
- Csató, Éva Á. 2016. Lithuanian Karaim. In: Eker, Süer–Çelik Şavk, Ülkü (szerk.): *Endangered Turkic languages 3. Case studies*. Khoja Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Ankara International Turkic Academy. Ankara–Astana. 423–444.
- Csató, Éva Á.–Dolatkhah, Sohrab–Karakoç, Birsél 2016. On the marker *-(y)akī* in the Kashkay variety spoken in the Jamehbuzurgi subtribe of the Amaleh tribe. In: Csató et al. (szerk.) 2016: 283–295.

- Csató, Éva Á.–Isaksson, Bo–Jahani, Carina (szerk.) 2005. *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. RoutledgeCurzon. London–New York.
- Csató, Éva Á.–Johanson, Lars–Róna–Tas, András–Utas, Bo (szerk.) 2016. *Turks and Iranians: A common historical and linguistic heritage*. (Turcologica 105.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Csató, Éva Á.–Menz, Astrid 2018. On the linguistic distances between Gagauz and Karaim. *Turkic Languages* 21: 43–62.
- Csepregi Márta 2011[1998]. *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE, Finnugor Tanszék. Szeged.
- Csepregi Márta–Gugán Katalin 2010. Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség rendszerre. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 149–168.
- Donabedian, Anaïd 2018. Middle East and beyond. Western Armenian on the crossroads. In: Bulut (szerk.) 2018: 89–148.
- Dryer, Matthew S. 2013. Order of Subject, Object and Verb. In: Dryer, Matthew S.–Haspelmath, Martin (szerk.): *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Leipzig. <http://wals.info/chapter/81>, utolsó letöltés: 2018-11-16.
- Friedman, Victor A. 2018. The Balkans in Turkey and Turkey in the Balkans. In: Bulut (szerk.) 2018: 149–156.
- Haig, Geoffrey–Öpengin, Ergin 2018. Kurmanji Kurdish in Turkey: Structure, varieties and status. In: Bulut (szerk.) 2018: 157–229.
- Heine, Bernd 2008. Contact-induced word order change without word order change. In: Siemund–Kintana (szerk.) 2008: 33–60.
- Ingham, Bruce 2005. Persian and Turkish loans in Arabic dialects. In: Csató et al. (szerk.) 2005: 173–179.
- Johanson, Lars 2002a. *Structural factors in Turkic language contacts*. [With an introduction by Bernard Comrie.] Curzon. London.
- Johanson, Lars 2002b. Do languages die of ‘structuritis’? The role of code-copying in language endangerment. *Italian Journal of Linguistics* 14: 249–270.
- Johanson, Lars 2010. Turkic language contacts. In: Hickey, Raymond (szerk.): *The handbook of language contact*. Wiley-Blackwell. Malden, MA. 652–672.
- Johanson, Lars 2014. A Yakut copy of a Tungusic viewpoint aspect paradigm. In: Robbeets–Bisang (szerk.) 2014: 235–242.
- Johanson, Lars–Robbeets, Martine 2010. (szerk.) *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: Genealogy, contact, chance*. (Turcologica 78.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Johanson, Lars–Robbeets, Martine (szerk.) 2012. *Copies versus cognates in bound morphology*. (Brill’s Studies in Language, Cognition and Culture 2.) Brill. Leiden.
- Moravcsik, Edith 1978. Language contact. In: Greenberg, Joseph et al. (szerk.): *Universals of human language* 1. Stanford University Press. Stanford. 93–122.

- Robbeets, Martine–Bisang, Walter (szerk.) 2014. *Paradigm change. In the Transeurasian languages and beyond.* (Studies in Language Companion Series 161.) John Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia.
- Róna-Tas, András 2010. Morphological embedding of Turkic verbal bases in Hungarian. In: Johanson–Robbeets (szerk.) 2010: 35–42.
- Róna-Tas, András–Berta, Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian* 1–2. (Turcologica 84.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Sándor Klára 2001. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly László–Kincses Nagy Éva (szerk.) *Néptörténet — nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.* Szegedi Tudományegyetem BTK Altajisztika Tanszék. Szeged. 119–135.
- Siemund, Peter–Kintana, Noemi (szerk.) 2008. *Language contact and contact languages.* Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Siewierska, Anna (szerk.) 1998. *Constituent order in the languages of Europe.* (EUROTYP 20-1). Mouton de Gruyter. Berlin–New York.
- Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor 2018. Lehetséges orosz hatás szibériai uráli nyelvek egyenes és függő idéző szerkezeteiben. Előadás. Nyelvelmélet és kontaktológia műhelykonferencia, 2018. november 20–21. PPKE BTK, Budapest. (Tanulmányként megjelent jelen kötetben: Szeverényi Sándor–Sipőcz Katalin 2019. Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetei. 149–168.)
- Watson, Janet C. E. 2002. *The phonology and morphology of Arabic.* Oxford University Press. Oxford.
- Wichmann, Søren–Wohlgemuth, Jan 2008. Loan verbs in a typological perspective. In: Stolz, Th. et al. (szerk.): *Aspects of language contact. New theoretical, methodological, and empiric findings with special focus on Romancisation processes.* Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 89–121.

Csató Éva Á.

Uppsalai Egyetem, Svédország
Nyelvészeti és Filológiai Tanszék
eva.csato@lingfil.uu.se